

marriage lijken heftig en ver weg in de ogen van Nederlanders die alleen zo af en toe misschien een schotschrift van Civitas Christiana voorbij zien komen. De Nederlands-katholieke blogosfeer lijkt dan ook heel wat minder bewoond dan die in Frankrijk of Italië.

Het Nederlandse polderlandschap is al zo ver gesecculariseerd en gedeïnstitutioniseerd dat semipublieke religieuze zelfidentificatie (door blogs en dergelijke) eerder een uitzondering dan een regel zijn. Nederlanders spreken niet graag of veel over de eigen religieuze affiliatie, net zo min als over het eigen salaris of de eigen seksuele voorkeur. Wat dat betreft is religie al grotendeels achter de voordeur in Nederland. En mocht religie haar gezicht buiten die deur laten zien, dan fronzen de wenkbrauwen zich. Een mogelijke uitzondering hierop is *The Passion*, die elk jaar door de straten van Nederland trekt. De vraag is echter in hoeverre dit voor de gemiddelde toeschouwer nog om een expliciet religieus verschijnsel gaat of om louter cultureel vermaak.

Voor de Nederlandse context laat Evolvi's boek vooral zien hoe anders de discussie over religie en publieke ruimte hier wordt gevoerd. Het onderstreept wederom het belang om de al te Nederlandse neiging te onderdrukken zichzelf als het middelpunt van de wereld te beschouwen, waarbij de gang van zaken in andere landen als een voorafgaand stadium van de Nederlandse wordt gezien. In Frankrijk en Italië zijn de discussies echt anders, zo laat *Blogging my religion* zien.

Evolvi's boek is – in haar gekozen beperktheid in onderwerpen en groepen – een aanrader voor iedereen die iets wil begrijpen van het verschijnsel van de religieuze blogosfeer.

Frank G. Bosman
(Tilburg University)

Riphagen, Johannes. 2021. *Church-in-the-Neighbourhood. A Spatio-Theological Ethnography of Protestant Christian Place-making in the Suburban Context of Lunetten, Utrecht*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam. (Proefschrift is digitaal op te vragen bij de auteur.)

Aan het einde van zijn goed leesbare dissertatie vertelt Hans Riphagen 'the sad story' van het sociale café in de wijk Lunetten (Utrecht). 'It started as a promising social enterprise, as a place to connect different groups in the neighbourhood. It attracted self-employed people, students, people with a migrant background as well as those on the social margins. It was a place that combined good coffee, a place of coaching for those with a disadvantage on the labour market, a place of hospitality for neighbourhood entrepreneurs and initiatives such as a language café. It was a place that aligned well with the green, social and caring image of Lunetten, and moreover with my own post-secular, theological ideals. However, it kept struggling financially, and after a period of three years, it had to close down because of insufficient turnover' (p. 221). Dit verhaal illustreert niet alleen het gevoel van teleurstelling ('robbed of a vision and an ideal') van een geëngageerde onder-

zoeker die als gelovig theoloog met zijn onderzoek wil bijdragen aan het vormen van een lokale gemeenschap en een plek van authentieke kerkelijke en christelijke presentie in de wijk Lunetten in de stad Utrecht, maar ook de conclusies van zijn onderzoek. Een 'buurt' of een 'wijk' bestaat niet als een sociaal geheel. Buurten zijn gsegmenteerd en in de beleving van mensen zelfs losgezongen van de specifieke context. Het is beter te spreken over de buurt als een meervoud van contexten en netwerken. Daarmee is de 'kerk-in-de-buurt' strategie van de missionaire beweging, zoals Riphagen die beschrijft, niet realistisch. De hoge idealen van deze strategie kunnen niet bereikt worden en leiden tot frustraties en burn-outs bij de missionaire virtuozen. Het enige dat (nog) betekenis heeft zijn 'small, precarious and temporary coalitions of highly invested Christians in a neighbourhood'.

Riphagen, docent praktische theologie aan het Baptisten seminarie in Amsterdam, promoveerde in juni 2021 aan de VU bij Hijme Stoffels en Miranda Klaver. Hoewel Riphagen in zijn onderzoek alle ruimte heeft gekregen om zijn theologisch-missionaire idealen intellectueel-empirisch te verwezenlijken, zullen zijn supervisors hem zeker gestimuleerd hebben in het aanbrengen van een stevig religiewetenschappelijk conceptueel raamwerk voor zijn etnografische onderzoek. Het onderzoek is een case study naar protestants-christelijke presentie in de Utrechtse nieuwbouwwijk ('suburban context') Lunetten, die vanaf de jaren zeventig zich heeft ontwikkeld. Daarvoor creëert de 'etnografisch theoloog' Riphagen een interdisciplinaire dialoog tussen contextuele missiologie en *critical spatial theory*. Theorieën vanuit de *spatial turn* reiken hem het heuristische concept *religious place-making* aan: 'the set of social, political and material processes by which (religious) people (drawing from religious sources) iteratively create and recreate the experienced geographies in which they live'. Ruimte heeft in dit onderzoek steeds drie dimensies: relaties (processen van mobiliteit en afbakening), verbeelding (identiteitsvorming door normatieve symbolen) en performance (vragen rond politiek en macht). Dit geldt ook voor de dynamiek van religieuze ruimtes.

In hoofdstuk 2, met als titel 'changing geographies of faith', schetst de onderzoeker de opkomst van de evangelikale missionaire beweging en de impact daarvan op de missionaire kerk-in-de-buurt strategie. In hoofdstuk 3 werkt hij het concept 'buurt' uit als een sociaal construct. Er passeert heel veel literatuur, met name in de voetnoten, maar de tekst is logisch gestructureerd en alles wordt helder uitgelegd. Vanaf pagina honderd, halverwege het boek, worden we meegenomen naar Lunetten. De auteur beschrijft in hoofdstuk 4 de ontwikkeling van deze 'bloemkoolwijk' en ook de opkomst en ondergang van de kerkgebouwen en kerkgemeenschappen in Lunetten ('the collapse of institutional forms of religion'). De 'geographies of faith' zijn veranderd in de loop van de jaren. Wat er nu rest zijn kleine (homogene) groepjes christenen en kleinschalige, fluïde postseculiere initiatieven, omdat de grote kerkgenootschappen zich hebben teruggetrokken in het centrum van Utrecht en in Lunetten geen kerkgebouwen hebben. In hoofdstuk 5 lezen we hoe individuele christenen hun buurt tot een plaats van christelijke presentie proberen te

maken. Hoewel de conclusies met betrekking tot die presentie mager zijn, vind ik dit het meest interessante hoofdstuk in het boek, omdat de onderzoeker erin slaagt ons mee te laten kijken en luisteren naar hoe christenen, in al hun diversiteit, zich bewegen in hun buurt, hoe ze die beleven en hoe ze daarover praten. Hoofdstuk 6 beschrijft hoe christenen in Lunetten hun missionaire identiteit construeren. Riphagen merkt zelf terecht op dat in dit hoofdstuk de buurt op de achtergrond raakt, hetgeen al anticipeert op de conclusie van het onderzoek, samengevat in hoofdstuk 7: 'the neighbourhood simply is not a highly important place to most' (p. 217). In datzelfde slothoofdstuk wijdt de onderzoeker één alinea aan de betekenis van de aanwezigheid van een kerkgebouw in een wijk of buurt. Ik leid daaruit af dat onderzoek naar *religious place-making* alleen maar zinvol is in een sociale omgeving waar een kerkgebouw staat dat gebruikt wordt door een vitale geloofsgemeenschap van buurtbewoners. Als dat het geval is, dan is het misschien een 'sad story', want waar vind je dergelijke gemeenschappen nog?

Hans Riphagen heeft een mooi monument voor Lunetten opgericht en voor de christenen die er nog wat van proberen te maken. In zijn boek haalt hij heel veel literatuur uit de kast om ons duidelijk maken hoe belangrijk de vragen en thematieken zijn die hij bespreekt, en terecht. Maar ook die omgevallen boekenkast kan niet verhullen hoe precair impactvolle (protestants) christelijke presentie inmiddels is in grote delen van (sub)urban Nederland.

Rein Brouwer

(Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam)

Sloterdijk, Peter. 2020. *Den Himmel zum Sprechen bringen*. Berlijn: Suhrkamp Theater Verlag, pp. 352. (Nederlandse vertaling: Sloterdijk, Peter. 2021. *Theopoëzie. De hemel tot spreken brengen*. Vertaling door Mark Wildschut. Amsterdam: Boom, pp. 320.)

Nee, de hemel wil van ophouden niet weten. Nog altijd spreekt zij wereldwijd miljarden mensen aan, bij monde van diverse godheden en in vele talen. Reden voor Peter Sloterdijk om na te gaan hoe die sprekende hemel zich op aarde verstaanbaar heeft gemaakt en haar overtuigingskracht door de eeuwen heen tot op de huidige dag heeft vorm gegeven en doorgezet. Zijn boek *Den Himmel zum Sprechen bringen* is de werfelende bundeling van zijn fascinatie, irritatie en verbijstering over de godsdienstigheid van mensen. Daarbij doorkruist hij 5000 jaar cultuurgeschiedenis als een kind een speelgoedwinkel¹ en bedient zich naar believen van een sociologische, antropologische, cultuur-historische, literatuur-kritische of filosofische invalshoek. Meeslepend toont hij dwarsverbanden over eeuwen en prikkelende inzichten over het heden. Maar ten slotte staat de lezer met lege handen.